

TEMUR TUZUKLARI

63	1832		
Т-39	А. Темур.		
Темур			
	тузулмади		
2019 й		18.000	

Китоб шу ерда кўрсатилган муддатдан кечиктирилмаган ҳолда топширилиши шарт

Илгариги беримлар миқдори _____

--	--

63
738

AMIR TEMUR KO'RAGON

TEMUR
TUZUKLARI

Toshkent
"IJOD-PRESS"
2019

UO'K: 94(575.1)

KBK 63.3(50')

T-39

So'z boshi, tabdil, tarjima, izoh mualliflari:

Haydarbek Nazirbekovich Bobobekov – *tarix fanlari doktori, Turon Fanlar akademiyasi, Leybnits nomidagi Yevropa tabiiy fanlar akademiyasi va «Nuri Xudjand» nomli Markaziy Osiyo xalq akademiyasining akademigi;*

Ahmadjon Quronbekov – *Turon Fanlar akademiyasi akademigi, filologiya fanlari doktori, professor;*

Ibrohimjon Sulaymonov – *Turon Fanlar akademiyasi faxriy akademigi.*

Mas'ul muharrir: Halimboy Boboyev – *Turon Fanlar akademiyasi akademigi, yuridik fanlari doktori.*

Ilmiy muharrir: Qahramon Rajabov – *Turon Fanlar akademiyasi akademigi, tarix fanlari doktori.*

Taqrizchilar: Sotimjon Xolboyev – *Turon fanlar akademiyasi akademigi;*

Mavluda Bobobekova – *Turon fanlar akademiyasi akademigi*

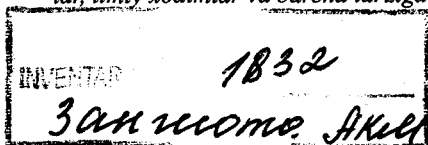
Amir Temur Ko'ragon

Temur tuzuklari / Amir Temur Ko'ragon. – T.: "IJOD-PRESS" nashriyoti, 2019. – 160 bet.

ISBN 978-9943-5628-4-4

1856-yilda yirik shoir va mashhur tarjimon Rojiiy tomonidan fors tilidan o'zbek (eski o'zbek) tiliga «Temur tuzuklari» tarjimasini qimmatli manba bo'lib hisoblanadi va uning aynan o'zini tabdil etib va hozirgi o'zbek tiliga tarjima qilib chop etilishi manbashunoslik va tarixshunoslik faniga hamda haqiqatni tiklashga ma'lum darajada hissa qo'shadi.

Kitob tarixchilar, huquqshunoslar, filologlar, shuningdek, doktorantlar, ilmiy xodimlar va barcha tarixga qiziquvchilarga mo'ljallangan.

UO'K: 94(575.1)

KBK 81.2 (5)

ISBN 978-9943-5628-4-4 © "IJOD-PRESS" nashriyoti, 2019

«Shaxsan men Sohibqiron bobomiz bizga meros qilib qoldirgan «Tuzuklar»ni o'qisam, xuddiki o'zimga qandaydir katta ruhiy kuch-quvvat topgandek bo'laman».

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom KARIMOV

SO'Z BOSHI

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov «Temur tuzuklari»ga yuksak baho berib shunday yozadi: «Ulug' ajdodimiz, garchi buyuk bunyodkor va jahongir bo'lsa-da, kuch-qudrat zo'rlik va zo'ravonlikda emas, aksincha, adolatda, hamjihatlik va hamkorlikda ekani-ni nihoyatda chuqur anglagan. Uning davlatni oqilona boshqarish, o'ta mushkul va imkonsiz vaziyatda ham to'g'ri yo'l, tadbir topa olish qobiliyati, noyob aql-zakovati har qanday odamni hayratga soladi. Amir Temurdek buyuk va betakror siymoni har tomonlama tushunish, u barpo etgan qudratli saltanatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-mafkuraviy asoslarini, Sohibqironning davlat boshqaruvi borasidagi ulkan salohiyati, mahorati, bilim va tajribalarini anglab yetishda «Temur tuzuklari» bebaho qo'llanma bo'lib xizmat qiladi»¹.

O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimov tilga olgan Amir Temurning «Tuzuklar» asari bir necha asrlardan beri dunyo kezib, olimlarni, davlat arboblarni, harbiy sarkardalarni harbiy strategiya va taktika borasida hayratda qoldirish bilan birga tarix va yuridik fanlariga qiziquvchi barcha kitobxonlar uchun beqiyos manba bo'lib xizmat qilmoqda. Ko'plab davlat arboblari bu asardan dasturilamal sifatida foydalanib kelishgan.

¹Islom Karimov. Milliy davlatchiligimiz tarixining mumtoz namunasi//Temur tuzuklari. T., 2013. 8–9-betlar.

Shu bilan bir qatorda, hozirgacha bu asarga turlicha qarashlar ham mavjud bo'lganligini qayd etishimiz lozim. Amir Temurning asariga kelsak, o'zbek olimlarimiz orasida turlicha fikrlar mavjud. Masalan, rahmatli akademik Bo'ri Ahmedovning yozganiga qaraganda, «Tuzuki Temuriy» asarini fors tiliga Mir Abu Tolib al-Husayniy at-Turbatiy Arabistondan qaytishda Agrada boburiy Shoh Jahon (1628–1657)ning xizmatiga kirgan va o'shanda uning iltimosi bilan «Tuzuki Temuriy»ni eski o'zbekchadan fors tiliga tarjima qilib, mazkur podshohga taqdim etgan.

«Lekin Mir Abu Tolib al-Husayniy at-Turbatiyning mazkur tarjimasi o'sha Yaman hukmdori Ja'far posho kutubxonasida ko'rgan nusxaga asoslanganmi, yo asarining Hindistonda ham o'shanday turkiycha nusxasi bo'lganmi, buni bilmaymiz»¹, deb davom etadi u.

«Temur tuzuklari»ni Turbatiy Hindistonda Shoh Jahonning topshirig'iga binoan tarjima qilishi hech qanday mantiqqa to'g'ri kelmaydi. Chunki agar «Temur tuzuklari»ning nusxasi Hindistonda bo'lganda edi, Shoh Jahon o'zining tarixchilariga tarjima qilishni topshirishi mumkin bo'lar edi. Bundan tashqari, Shoh Jahon tarix bilimdonlaridan biri bo'lmish shayxulislom Muhammad Afzal Buxoriyga tarjimani tekshirib tuzatishni topshirganda Hindustonda mavjud bo'lgan «Temur tuzuklari»ga taqqoslab tuzatishni topshirar edi. U esa bunday topshiriq bermagan. Shuning uchun ishonch bilan aytish mumkin-ki, Turbatiy «Temur tuzuklari»ni Hindistonga kelmasdan avval fors tiliga tarjima qilgan va yangilik sifatida Shoh Jahonga bir nusxasini sovg'a etgan.

Mir Abu Tolib al-Husayniy at-Turbatiyning o'zi «Qissayi Temur» nomli qo'lyozma kitob boshida aytadiki, «...ikki sharif haram sohibi va Yaman hokimi Ja'far Bostoniyning kitobxonasida bir kitobga ko'zim tushdi, uni [o'qib] ko'rsam boshdan-oyoq hammasi Sohibqiron Amir Temur

¹B. Ahmedov. «“Temur tuzuklari” haqida ikki og'iz so'z»//Temur tuzuklari. T., 1996, 4-bet.

Ko'ragonning o'z so'zlaridan [iborat] ekan, yetti yoshidan yetmish to'rt yoshigacha boshdan kechirgan voqealarni yozibdi, ya'ni qanday qilib o'zini sultonlik martabasiga yetkazgan va ne xosiyat birla yetti iqlim mamlakatlariga farmonravo bo'lgan. Uni boshdan-oyoq o'qib chiqsam podshohlik qonuni va davlat tuzumi, mulk olish qoidalari, askar va raiyat intizomi, mulk va mamlakatni boshqarish usuli, urush va saf tuzish qoidalarini o'z ichiga olgan ekan. Uni fors tiliga tarjima qilib, kitob holiga keltirdim, toki podshohlarga qo'llanma bo'lar. Ul Sultoni Sohibqiron, ya'ni Amir Temur Ko'ragon o'z gavharbayon tili bilan shunday deb yozgandiki, «oxiri saodatli farzandlar va yaxshi tilakli vazirlarning oppoq yorug' dillariga ma'lum va tushunarli bo'lsinkim, o'n ikki ishni men o'zimga shior va kasb qildim». Shu sababdan tangri taolo menga ulug'lik ato qilib, samoviy qudrat bilan qo'llab-quvvatladi va sultonlik martabasiga yetkazdi»¹.

Ushbu parchadan yaqqol ko'rinib turibdiki, Mir Abu Tolib kutubxonaning o'zida asarni fors tiliga tarjima qilib, nusxa olgan. Keyin ushbu forsiy tarjimadan nusxalar ko'chirilib, butun dunyoga tarqalgan.

«Tuzuki Temuriy» asarining keyingi o'zbek tiliga tarjimalari haqida esa 1996-yilda chop etilgan «Temur tuzuklari» kitobining so'z boshisida shunday yozilgan: «Tuzuki Temuriy» to'liq ravishda Xorazm (Xiva)da Muhammad Yusuf ar-Rojiy tarafidan 1273 (1856/57)-yili va Pahlavon Niyoz Devon tomonidan 1858-yili eski o'zbekchaga tarjima qilingan...

Asarning eski o'zbek tiliga qilingan yana bir nusxasi bor, lekin u to'liq emas. Unda tarix hazrat sohibqironning 39 yoshigacha bo'lgan davr voqealarini o'z ichiga olgan, xolos. Tarjima Qo'qon xoni Muhammad Alixon (1821/22–1858/59)ning topshirig'i bilan Xo'jand qozisi Nabijon Maxdum tarafidan amalga oshirilgan.

---

¹Saltikov-Shedrin nomidagi Rossiya milliy kutubxonasi, qo'lyozmalar bo'limi, inventar № TNS 107.

Keyingi yillarda «Tuzuki Temuriy»ning hozirgi o'zbek tiliga qilingan to'la tarjimalari paydo bo'ldi¹.

Bizning fikrimizcha, Muhammad Yusuf ar-Rojiiy tarjimasi eng qisqartirilgan variantdir. Bu variantga o'zbek tiliga Sog'uniiy tomonidan tarjima qilingan nusxaning mazmuni va hajmi ham to'g'ri keladi.

O'zbek tiliga nisbatan to'liq tarjima Pahlavon Niyoz Devon tomonidan amalga oshirilgan. 1996-yili chop etilgan «Amir Temurni yod etib» nomli to'plamda quyidagi jummalarni o'qiyimiz: «Alisher Navoiy ijodini o'rganish va targ'ib etish davr talabiga aylangan kezlari, navoiyshunoslar birdan ko'payib ketganday, hozir Amir Temur, Ulug'bek, Bobur, Sulton Husayn Boyqaro haqida u yer-bu yerdan ko'chirib yozayotganlar urug'lab (!) ketdi. Haqiqiy asl asarlar turib, tarixiy manbalar va ilmiylikdan yiroq xalq og'zaki ijodi namunalariga yaqin Salohiddin Qorining «Temurnoma»si, Nabijon Mahmudning «Amir Temurning tarjimayi holi»ga o'xshagan naqlu rivoyatlarga asoslanib yozilgan asarlar ham nashr qilinmoqda»².

Bu yerda muallif Nabijon Maxdum Xotif Xo'jandiyning «Tuzuki Temuriy» (Bu qo'lyozmada tuzuklar qismi yo'q, faqat tarjimayi xoli, asosan, Amir Husayn bilan bo'lgan munosabatlari yozilgan. Qo'lyozmada asarning nomi ham yozilmagan, shuning uchun biz shartli ravishda uni «Zafarnoma» deb chop etganmiz) asarini e'tiborga olib, qo'pol xatoga yo'l qo'ymoqda. Chunki bu asar «naqlu rivoyatlarga asoslanib yozilgan asar» emas, balki «Temur tuzuklari» asari birinchi qismining to'liq variantidan olingan bo'lib, unda «Malfuzot» deb nomlanayotgan

¹«Temur tuzuklari» haqida ikki og'iz so'z. Qarang: Temur tuzuklari. T., 1996, 5-bet. Bu yerda Muhammad Alixonning xonlik davri xato yozilgan. 1821/22–1858/59 emas, balki 1822–1841-yillardir. Muhammad Alixon 1841-yil noyabr oyida o'zining ukasi Sulton Mahmud foydasiga taxtdan voz kechadi. 1842-yil bahorida esa Buxoro amiri Nasrullo Qo'qonni bosib oladi va Muhammad Alini, Sulton Mahmudxonni, Nodirabegim va boshqalarni qatl etadi

²B. Ahmedov. Amir Temurni yod etib. T., 1996, 4-bet.

tarjima asarning nomi esa «Qissayi Temur» deb ataladi. Asl fors tilidagi nusxa ham «Malfuzot» deb atalmagan, uning to'liq nomi esa fors tilida «Malfuzoti Temuri» («Мемуары Темура», «Высказывания Темура», «Temur so'zlari» yoki «Temur esdaliklari») deb yozilgan. TNS 33 raqamli fors tilidagi nisbatan to'liq nusxasining nomi esa «Malfuzoti Amir Temur» («Постановления Эмира Тимура») deb kartotekada yozilgan, 1766-yilda ko'chirilgan qo'lyozmaning birinchi varag'ida esa «Temurnomayi sohibqiron» deb yozilgan.

Kitobda Amir Temur bilan Amir Husaynlarning do'stlashishi, oralariga nizo tushishi, ularning bir-birlari bilan bo'lgan janglari to'liq yoritilgan. Kitob Amir Temur bilan Amir Husayn o'rtasida do'stlik bitimi tuzilishi bilan tugatilgan. Bu qimmatli tarjima haqida biz «Tuzuki Temuriy» (T., 1999) va «Zafarnoma» (T., 2000) kitoblarida batafsil yoritganmiz va tarjimaning asl nusxasi kserokopiyasini ilova qilganmiz.

Shu kunga qadar, ayrim temurshunos olimlarning fikricha, 1991 va 1996-yillarda chop etilgan «Temur tuzuklari» va Sankt-Peterburgda saqlanayotgan «Tuzuki Temuriy» va «Malfuzot» qo'lyozmalari ham o'zbek tilidagi to'liq tarjimasini hisoblanar emish.

Bizning fikrimizcha esa, haqiqatan ham, Alixon To'ra Sog'uniy «Tuzuki Temuriy» (TNS 103. «Temur tuzuklari») qo'lyozmasining forscha variantini o'zbek tiliga tarjima qilgan. Chunki chop etilgan «Temur tuzuklari»ni TNS 103 qo'lyozma matni bilan taqqoslab ko'rilganda, chop etilgan kitob matnining ko'p qismi mazmunan jumlama-jumla 103 raqamli qo'lyozmaga to'g'ri kelmoqda, faqat chop etilgan nusxada Alixon To'ra Sog'uniy tarjimasini H.Karomatov va B. Ahmedovlar tomonidan tahrir qilinib, hozirgi o'zbek tiliga tarjima qilinganligi va ayrim arxaik so'zlar hozirgi so'zlar bilan almashtirilganligi hamda boshqa chop etilgan toshbosma kitoblardan foydalanib, ayrim matn o'zgartirilgani va qo'shimcha qilinganligi yaqqol sezilib turibdi.

«Guliston» jurnalida 1967-yili e'lon qilingan «Temur tuzuklari» (Alixon To'ra Sog'uniy tarjimasini) 1991, 1996, 2011-yillarda chop etilgan «Temur tuzuklari» matnidan ancha farq qiladi.

Masalan, B. Ahmedovning yozishicha, Alixon To'ra Sog'uniy bir qator kamchiliklarga yo'l qo'ygan. Shuning uchun «mana shu kamchiliklarini bartaraf qilish zarur deb topildi. Ana shu maqsadda «Tuzuklar»ning yuqorida qayd etilgan tarjimasini asl nusxa¹6 hamda uning hijriy 1285 (milodiy 1868) va hijriy 1307 (milodiy 1889–1890) yillarda chop etilgan toshbosma nusxalari bilan solishtirildi va Alixon To'ra Sog'uniyning tarjimasini jiddiy ravishda tuzatildi. Bu o'ta og'ir ish iste'dodli yosh sharqshunos olim Habibullo Karomatov tarafidan bajarildi. Asarning mazkur nashri yuqoridagi nusxalar asosida qaytadan tarjima qilindi, desak ham xato qilmagan bo'lamiz².

B. Ahmedov fikriga biz ham qo'shilamiz.

Masalan, Alixon To'ra Sog'uniy «o'zbek» atamasini «mang'ul» deb tarjima qilgan, ayrim hollarda esa «zolimlar», «bu toifa», «dushmanlarim» kabi so'zlar bilan almashtirgan: «Mavorounnahr ahllari menim bu ishimdan xabar topdilar ersa, tezdanoq **mang'ullarga** qarshi ko'tarilishimni istar edilar, chunki ularning jabr-zulmlari xalqni butunlay bezdirgan edi. Katta-kichik To'ron ahllari men bilan bir ittifoqda bo'ldilar. Mamlakatning ulamo va mashoyixlari **bu toifani** hukumat ustidan haydash to'g'risida fatvo yozdilar. Bu ishga ulus amirlaridan, askar boshchilaridan ham qo'shiluvchilar bo'ldi. Bu haqda yozilgan ahdnoma fatvolarining nusxasi bu edi:

«Mavorounnahrda butun ahli islom, ulamo-mashoyix, sipoh-raiyatlar bo'lsun, Amir Temurni saltanat taxtiga loyiq ko'rub, unga Qutbi saltanat laqabini qo'ydilar. Musulmonlarning mol-jonlariga zulm qo'llarini uzatqon

¹O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmasi, inv. № 8201.

²Temur tuzuklari. T., 1991, 11-bet.

ustimizdagi mang'ullardan bizni qutqazsin. Biz u bilan ittifoqdosh bo'lib, har to'g'rida yordam berishga ahd berib, unga bay'at qildik. Agar shu bergan ahd-paymonimizdan qaytsak, xudo yordamidan chiqib, shayton yordamiga kirgan bo'laylik». (Alixon Sog'unliy. Temur tuzuklari// Guliston, Toshkent, 1967. 15-bet).

1991-yili chop etilgan «Temur tuzuklari»da esa bunday yozilgan: «Movarounnahrda o'zbeklarning jabru zulmi ortib ketdi. Chunonchi, sayyid va sayyidzodalardan yetmish kishini asir olib band etdilar. Ilyosxoja bo'lsa davlat va siyosat ishlarida layoqatsiz bo'lgani tufayli ularning zulmu sitamiga barham berishga ojiz edi. Men bo'lsam o'z salobatim va haybatim bilan o'zbeklar ustidan g'alaba qildim va mazlumlarni zolimlar jabridan xalos qildim. Ilyosxoja amirlari va o'zbeklarning menga nisbatan dushmanlik qilishlariga sabab bo'ldi...

Movarounnahr aholisi mening bu ishimdan xabar topishi bilanoq, tezda o'zbeklarga hujum qilishim kerakligi haqida istak bildirdilar. Chunki ularning qalbi zolim o'zbeklar toifasidan butunlay bezigan edi. Movarounnahr aholisining kattayu kichigi menga birlashdi. Mamlakatomiz ulamo va mashoyixlari esa o'zbekiya toifasini yo'q qilish haqida fatvo yozib berdilar. Ulug' amirlari va qo'shun boshliqlarining ba'zilar ham bu ishga qo'shilib, bizga birlashdilar. Bu to'g'rida yozilgan ahdnoma va fatvolarining nusxasi bu edi: «To'g'ri yo'llik xalifalar, Alloh taolo ularning jamisidan mamnun bo'lsin, tutgan yo'llariga va qilgan ishlariga muvofiq Movarounnahrda butun ahli islom, sipohu raiyat yoxud ulamoyu mashoyix bo'lsin, Amir Temurga izzatu ikrom ko'rsatib, uni Amir Temur Qutbi saltanati Oliy deb atasinlar va uni Allohning [yerdagi] qudrat-saltanat taxtiga loyiq ko'rsinlar. Musulmonlarning yeri, nomusi, mol-mulki hamda joniga zulm-sitam qo'lini cho'zgan o'zbeklar toifasini daf qilishda va umuman, yo'qotishda Temurga [yordamlashish uchun] o'z mol va jonlarini [ayamay], tirishib harakat

qilsinlar. Biz o‘z ahdu bay‘atimizga sodiq qolurmiz. Agar bergan ahd-paymonimizdan qaytsak, Allohning qudratiyu quvvati va yordamidan chiqib, shayton qudrati va yordami yo‘liga kirgan bo‘laylik».

Bu fatvoni menga ko‘rsatganlaridan keyin jang-u jadal bayrog‘ini ko‘tarib, o‘zbeklar ustiga lashkar tortishga qaror qildim va mazlumlarni haqini zolimlardan olmoqchi bo‘ldim.» (20–21-betlar).

103-raqamli qo‘lyozmada bunday yozilgan: «Va chun o‘zbekiya jamoasining zulm va taaddiysi Movarounnahrda ko‘p bo‘ldi, andoqkim yetmish sayyid va sayyidzodani asir etib erdilar. Va Ilyosxoja alarning zulm va taaddiysin man etmakda ojiz erdi, men satvot yuzidini o‘zbeklarg‘a tanbeh etib, mazlumlarni zolimlar qo‘lidin xalos etdim. Va bu ma‘ni Ilyosxojaning umarosi bila o‘zbeklar inodig‘a sabab bo‘lub, Tug‘loq Temurxonig‘a noma bitdilarkim, Temur muxolifat alamin tikibdur va xon ushbu yolg‘on so‘zni rost bilib, mening qatlimg‘a yorlig‘ sodir qilibdur. Va ul yorlig‘ mening qo‘limg‘a tushub, mutolaa qildim va ahd-vafosi uchun muxolifat qilmay sipohsolorliqni qabul etdim. Va o‘z o‘lmagim muoyana ko‘rdum va aning ilojida mundog‘ tadbir etdimkim, barlos ulusining bahodir yigitlarin qoshimg‘a jam etib, alarni o‘zumga muttafiq qilg‘aymen. Va avval ul kishikim, menga mutobiat va payravlik qo‘lin berdi, Eku Temur erdi. Ikkilonchi, amir Joku barlos va o‘zga bahodirlar dog‘i jon-u ko‘ngul bila mening mutobiatim ixtiyor etdilar.

Va chun Movarounnahr ahli bildilarkim, iroda qilib o‘zbekiya xalqig‘a xuruj etkumdur va chun alarning ko‘ngullari o‘zbekiya zolimlaridin munharif bo‘lub, yuz ayurub erdilar, Movarounnahr ahlining ulug‘ va kichiklari menga muttafiq bo‘ldilar va ulamo va mashoyix ham o‘zbekiya toifasining daf va raf‘ig‘a fatvo yozdilar va ba‘zi umaro va ulus va qo‘shunlar ham bu ma‘nig‘a ittifoq etdilar. Va qilg‘on ahdu fatvo suvratinkim, bir qog‘azg‘a sabt etib va yozib erdilar va bu tariqa erdikim: «Xulafoyi

- Lituz.com

Elektron kitoblar

**To'liq qismini Shu tugmani
bosish orqali sotib oling!**